

Tastbare betrekkingen

De introductie van het brailleschrift in Nederland¹

JOZEF VOS

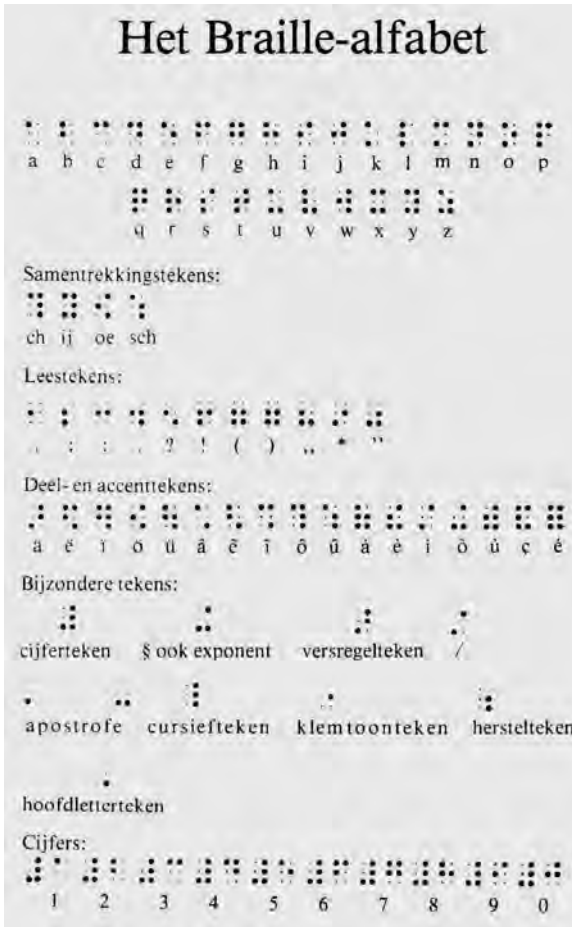
Tangible ties: The introduction of the Braille system in the Netherlands.

In 1837 the Braille system was introduced at the Institute for the Education of the Blind in Amsterdam. In the long run the use of Braille made all kinds of printed matter accessible to blind people, thus becoming an important means for their social and intellectual integration. The quick spread of Braille resulted from the vast international network of institutions for the blind, which made a lively exchange of educational experiences possible. Until about 1890 however, the Braille system, in the Netherlands as in other countries, was primarily used for writing. Only after the improvement of printing techniques and the establishment of special libraries Braille became the main method for reading too.

Op 23 maart 1837 presenteerde de arts Gerardus Vrolik aan zijn medebestuurders van het Amsterdamse Instituut tot Onderwijs van Blinden een schriftsysteem, bestaande ‘slechts uit zes punten welke op verschillende wijze geplaatst, alle de letters van het alfabet voorstellen’ [afb. 1]. Vrolik had het systeem, dat we onmiddellijk herkennen als de uitvinding van Louis Braille, meegebracht van zijn recente bezoek aan het Parijse *Institution nationale des jeunes aveugles*. De toepassing van het braille maakte op den duur allerlei informatiestromen voor blinden veel gemakkelijker toegankelijk en het werd daardoor een belangrijk middel voor hun maatschappelijke integratie en participatie. Het duurde echter enige tijd voor het brailleschrift zijn dominante positie verwierf. Het braille is een voorbeeld van een uitvinding waarvan de betekenis, die achteraf gemakkelijk is in te zien, pas in de loop van een ontwikkelingsgang algemeen werd erkend. Wat waren de voorwaarden waaronder het tot bloei kon komen?

Ten eerste was er een milieu nodig waarin het braille kon gedijen en tot zijn recht komen. Dit was het netwerk van onderwijsinstellingen voor blinden, dat zich vanaf de vroege negentiende eeuw uitbreidde over Europa en de Verenigde Staten. Tussen de instellingen ontstond een druk verkeer, dat een snelle uit-

¹ Deze bijdrage maakt deel uit van een bredere studie van de auteur naar de geschiedenis van twee eeuwen onderwijs en zorg voor blinden en slechtzienden in Nederland in opdracht van Koninklijke Visio.

Afb. 1 De lees- en lettertekens van het Braille-alfabet worden gevormd door combinaties van maximaal zes puntjes in reliëf, gerangschikt in twee vertikale rijtjes van drie.

wisseling van leermiddelen en methoden mogelijk maakte. Ten tweede moest het braille zijn belang bewijzen tegenover concurrerende schriftsystemen en weerstanden overwinnen bij sommigen, die meenden dat het juist zou leiden tot een groter isolement van blinden. Uiteindelijk zou de superioriteit van het puntschrift echter internationaal worden erkend. Ten derde ging het om de verbetering van druktechnieken en vooral om het ontstaan van blindenbibliotheken, die een brede verspreiding van brailleboeken en -tijdschriften mogelijk maakten.

Onderwijs aan blinden

Kort na 1800 werden op het Europese vasteland tal van blindeninstituten opgericht. Als de bakermat van het onderwijs aan blinden geldt Parijs, waar de

ambtenaar-vertaler Valentin Haüy (1745-1822) in 1784 het *Institution des enfants aveugles* begon. Haüy stelde zich ten doel blinden te leren lezen door het gebruik van letters gedrukt in reliëf ('hoogdruk') en hen een passende vakopleiding te geven, zodat ze in hun eigen levensonderhoud konden voorzien.² Tijdens de periode van revolutie en restauratie raakte Haüy's initiatief betrokken bij allerlei bestuurlijke herschikkingen. Vanaf 1806 volgde een nieuwe reorganisatie onder de naam *Institution nationale des jeunes aveugles*. Haüy was inmiddels ontslagen als directeur.

In Groot-Brittannië waren inmiddels instellingen voor blinden opgericht in Liverpool (1791), Bristol en Edinburgh (1793), Londen (1799), Norwich (1805) en Glasgow (1806). Het ging hier in de eerste plaats om tehuizen en werkinrichtingen, waarin na verloop van tijd het (vak)onderwijs steeds belangrijker werd.³ Van invloed van Haüy was hier nauwelijks sprake, evenmin als in Wenen, waar de directeur van het armenwezen Johann Wilhelm Klein (1765-1848) in 1804 zijn eerste onderwijs aan een blinde begon. In 1806 verkreeg Klein overheidssteun voor zijn onderneming in de schoolvakken, handwerken en muziek. In 1816 werd het instituut een staatsinstelling.⁴ In Berlijn was het optreden van Haüy wél van directe betekenis. In 1803 was hem namelijk door tsaar Alexander I verzocht een plan op te stellen voor een op te richten blindeninstituut in Sint Petersburg. In 1806 vertrok Haüy voor deze opdracht naar Rusland en verbleef op doorreis enige tijd in Berlijn. Daar ontmoette hij de geograaf en germanist August Zeune (1778-1853), die al eerder geïnteresseerd was geraakt in het blindenonderwijs. Op voorspraak van Haüy kreeg Zeune van koning Friedrich Wilhelm de mogelijkheid in oktober 1806 een blindenschool te openen. Ook het Berlijnse instituut concentreerde zich op de schoolvakken, handwerken en muziek.⁵ Het instituut in Sint Petersburg kwam in 1807 tot stand.

In 1808 werden er behalve in Amsterdam, waarover zo meteen, nog twee blindeninstituten opgericht. In Stockholm ontstond met particuliere bijdragen en een jaarlijkse subsidie van de koning een instituut voor blinde, doofstomme en achterlijke kinderen. In Praag werd in hetzelfde jaar door een particuliere vereniging een instituut voor arme blinde kinderen en lijdens aan oogziekten gesticht. In 1809 volgde Dresden, in 1810 Kopenhagen, Dublin en Zürich, in 1818 Breslau en Napels, in 1820 Barcelona, in 1825 Budapest, in 1832 Boston en New York, enzovoort. Tegen welke achtergrond moet deze bijzondere aandacht voor het blindenonderwijs geplaatst worden? Natuurlijk was er het algemene, pedagogische klimaat van de Verlichting en het optimisme over de onderwijsbaarheid en opvoedbaarheid van individuen tot nuttige staatsburgers. Voor Nederland kan de actualiteit van de onderwijswetten van 1806 een rol hebben gespeeld.

² Z. Weygand, *Vivre sans voir. Les aveugles dans la société française du Moyen Age au siècle de Louis Braille* (Paris: Créaphis 2003).

³ G. Phillips, *The Blind in British Society. Charity, State and Community, c. 1780-1930* (Aldershot: Ashgate 2004).

⁴ J.W. Klein, *Geschichte des Blindenunterrichtes und der Blinden-Anstalten* (Wien 1837).

⁵ A. Zeune, *Belisar. Über den Unterricht der Blinden*. Nachdruck von 1821 (Berlin: Marhold 1969).

Speciaal van belang was de bijzondere didactiek van de tastzin in samenhang met het debat over de implicaties van de zintuiglijke waarneming voor de menselijke kennis. In dit verband moet de beroemde *Lettre sur les aveugles* (1749) van publicist en encyclopedist Denis Diderot genoemd worden. Diderot beschouwde blinden niet langer als louter objecten ten behoeve van de studie der waarneming. Hij zag hen als subjecten, die hun ontbrekende gezichtsvermogen konden compenseren door de oefening van hun resterende zintuigen.⁶

Doorslaggevend was echter de symbolische betekenis van de onderwijsbare blinde voor de Verlichting van de hele samenleving. Duidelijk komt dit motief naar voren in het oprichtingsplan van het Amsterdamse blindeninstituut uit 1807. Dit plan was opgesteld door de vier lokale vrijmetselaarsloges, die na een periode van dalende belangstelling voor hun genootschappelijke activiteiten streefden naar modernisering en een meer wereldgerichte koers.⁷

Hoe veel heeft de Broederschap in dezen van hun niet te verwachten; van hun, die, in den broederlijken kring van hunne, de geheele bewoonbare aarde omvatende, Orde, geene hoogere strekking, geen verhevener doel kennen, dan de inwendige blindheid van helaas! zoo velen hunner Medemenschen en bevooroordeelde Natuurgenooten, zo al niet geheel weg te nemen, ten minste te verminderen en schadeloos te doen zijn, door aan hunne gedwongene of vrijwillige blindheid, door tastbare en veelbetekenende zinnebeelden en gevoelbare beeldspraak, te gemoet te komen!⁸

Door hun publieke initiatief inzake het onderwijs aan blinden vestigden de vrijmetselaars de aandacht op hun eigenlijke streven naar het genezen van de blinde samenleving. Ze pretendeerden niet fysieke blindheid te kunnen genezen, maar wilden juist aantonen dat het opheffen van inwendige blindheid en de ontwikkeling van geestelijke en zedelijke vermogens veel essentiëler waren voor het vinden van een eigen plaats in het maatschappelijk bouwwerk.

Auctor intellectualis van het Amsterdamse Instituut tot Onderwijs van Blinden was de arts, scheikundige en filosoof Johan Rudolf Deiman (1743-1808).⁹ Deiman verwierf in 1785 het lidmaatschap van de *Société Royale de Médecine* in Parijs, een jaar nadat Haüy met steun van de *Société philanthropique*, een door vrijmetselaars opgericht liefdadig genootschap, zijn blindeninstituut was begonnen. Mogelijk experimenteerde Deiman ook zelf met onderwijs aan blinden.

Zie ook: W. Drave & H. Mehls (Hrsg.), *200 Jahre Blindenbildung in Deutschland* (Würzburg: Edition Bentheim 2006).

6 W. Paulson, *Enlightenment, Romanticism and the Blind in France* (Princeton New Jersey: PUP 1987).

7 Anton van der Sande, *Vrijmetselarij in de lage landen. Een mysterieuze broederschap zonder geheimen* (Zutphen: Walburg Pers 20012).

8 'Extract uit het Register der Resolutiën van het Groot Oosten der V.M. in Holland en onderhorige landen', 17 maart 1807, 19. *Archief Visio*: map 'Correspondentie en stukken met betrekking tot oprichting IOB 1808-1809'.

9 Joost Vijselaar, *De magnetische geest. Het dierlijk magnetisme, 1770-1830* [diss. Utrecht] (Nijmegen: SUN 2001) 288-291, 381-383; *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, dl VI, 379-383.

den, maar voor een serieus plan zocht hij steun bij zijn Amsterdamse broedersvrijmetselaars. Hij vond die steun onder meer bij de dichter en filosoof Johannes Kinker (1764-1845) en de boekhandelaar en politicommissaris Willem Holtrop (1751-1835).¹⁰ Kinker was als aanhanger van de grote Verlichtingsfilosoof Immanuel Kant bijzonder geïnteresseerd in de gedachte dat de menselijk rede belangrijker was voor de kennisverwerving dan de wijze van waarneming der dingen. Holtrop was vooral een practicus en vertegenwoordigde de nieuwe, ‘filantropische’ visie op sociale zorg, die zich afwendde van de traditionele ‘demotiverende’ liefdadigheid en pleitte voor het scheppen van voorwaarden voor de actieve deelname van armen en gebrekkigen aan de samenleving. In november 1808 riepen de Amsterdamse vrijmetselaarsloges het Instituut tot Onderwijs van Blinden officieel in het leven.

Een internationaal netwerk

Met de toename van het aantal blindeninstituten nam ook het onderlinge contact toe. Vanwege de speciale didactiek waren de instituten gedwongen hun eigen leermiddelen te fabriceren en men was bijzonder nieuwsgierig hoe de zusterinstellingen bepaalde problemen oplosten. Om enkele voorbeelden te noemen: Het Amsterdamse Instituut begon zijn onderwijs met reliëfletters en -cijfers die Deiman uit Parijs had meegebracht. In april 1815 kreeg het bestuur een uitvoerig verslag van een bezoek aan het blindeninstituut in Dresden, waar hoofdzakelijk werd gewerkt volgens de methode van Berlijnse instituutsdirecteur August Zeune.¹¹ Zeune zelf bezocht in augustus 1820 Amsterdam.¹² In april 1823 ontving het instituut van koning Willem I een schrijftafel voor blinden, uitgevonden door de Oostenrijkse overste Von Becke.¹³ In 1837 bracht bestuurslid Vrolik het bewuste bezoek aan Parijs, waaruit hij het brailleschrift meebracht. In maart 1838 ontving het bestuur een brief van Samuel Gridley Howe, directeur van het blindeninstituut in Boston, ‘wenshende ook met het onze in relatie te komen’.¹⁴ In juli 1843 bezocht Howe ook persoonlijk Amsterdam, nadat Horace Mann, belangrijk onderwijshervormer in de Verenigde Staten en hoofd van de *Board of Education of Massachusetts*, hem een jaar eerder al was voorgegaan.¹⁵

10 A.J. Hanou, *Sluiers van Isis. Johannes Kinker als voorvechter van de Verlichting, in de vrijmetselarij en andere Nederlandse genootschappen, 1790-1845* [diss. Nijmegen] 2 dln (Deventer: Sub Rosa 1988). Voor Holtrop: *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, deel I, kol. 1146-1147; Van de Sande, *Vrijmetselarij in de Lage Landen*, 97, 101.

11 Martijne Loguma [?], ‘Over het Instituut der Blinden van Flemming te Dresden’, april 1815. *Archief Visio*: map ‘Correspondentie en stukken met betrekking tot oprichting IOB 1808-1809’.

12 ‘Bezoekeren aan het Instituut etc.’ [Gastenboek] I, 7 augustus 1820, *Archief Visio*.

13 *Verslag Instituut tot Onderwijs van Blinden [IOB] over de jaren 1820-1823*, 12.

14 Notulen bestuursvergadering IOB, 16 augustus 1838.

15 ‘Bezoekeren aan het Instituut etc.’ [Gastenboek] II, *Archief Visio*; H. Mann, *Seventh annual report of the board of education* (Boston: Dutton & Wentworth 1844) 24-25.

Na 1840 was er sprake van een intensivering van de internationale contacten. Directeuren en bestuurders van het Amsterdamse instituut maakten uitgebreide reizen naar Braunschweig, Hamburg, Hannover, Berlijn, Breslau, Dresden, Frankfurt, Friedberg, München, Wenen, Parijs en Londen. De directeuren en bestuurders van de daar en elders gevestigde blindeninstituten waren minstens even reislustig, zodat er een hecht internationaal netwerk van instituten ontstond, waarbinnen men goed op de hoogte was van elkaars methoden en leermiddelen. We kunnen hier spreken van een variant van wat Leerssen in zijn inleidende bijdrage aan dit themanummer noemt een systeem van culturele kruisbestuiving met een geheel eigen dynamiek. Op Weens initiatief vond in augustus 1873 het eerste internationale congres voor blindenonderwijzers plaats.¹⁶ Een Nederlandse afvaardiging ontbrak hier nog. Vijf jaar later in Parijs echter trad Johan Hendrik Meijer (1831-1892), directeur van het Amsterdamse Instituut, op als voorzitter van de braillecommissie, die het pleit wist te beslechten ten gunste van een internationaal gestandaardiseerd braillesysteem.¹⁷ Aan deze erkenning was echter een hele geschiedenis voorafgegaan.

Braille en andere systemen

De figuur van Louis Braille (1809-1852) is in de loop van de geschiedenis uitgegroeid tot een symbool voor de intellectuele bevrijding van de blinden. Zijn belang kan inderdaad moeilijk worden overschat, maar veel levensbeschrijvingen hebben een sterk hagiografisch karakter. Pierre Henri, wiens biografie uit 1952 nog steeds als het standaardwerk beschouwd mag worden, erkent Brailles symboolfunctie maar legt de nadruk op zijn werkelijke verdienste: de uitvinding en perfectionering van een zelfstandig blindenalfabet, voortbouwend op het tastprincipe van Haüy en het op klank gebaseerde puntschrift van Charles Barbier, een ‘nachtschrift’ voor militaire doeleinden.¹⁸ Braille koos voor een schrift in punten, omdat die veel beter voelbaar zijn dan een vorm in lijntjes. Hij bracht het maximale aantal punten per teken terug tot zes, naast elkaar geplaatst in twee verticale rijtjes van drie. Aan de met zes punten te vormen combinaties had hij voldoende om alle letters, lees- en accenttekens te symboliseren. Voor de herkenning van cijfers en muzieknoden gebruikte hij een voorteken. Voor het schrijven van braille bediende men zich van een gegroefde zinken plaat met daarop een houten raampje, waardoor men met gebruikmaking van een koperen liniaal (‘reglette’) en een prikstift op de juiste plaats gaatjes in spiegelschrift in het onderliggende papier kon prikken.

16 A. Mell (hrsg.), *Encyklopädisches Handbuch des Blindenwesens* (Wien/Leipzig: Pichler 1900) 94-103; C. Strehl (hrsg.), *Handbuch der Blindenwohlfahrtspflege: ein Nachschlagewerk für Behörden, Fürsorget, Ärzte, Blinde und deren Angehörigen* (Berlin: Springer 1927) 80-101.

17 P. Henri, *La vie et l'oeuvre de Louis Braille, inventeur de l'alphabet des aveugles (1809-1852)* (Paris: PUF 1952) 80-81.

18 Henri, *La vie et l'oeuvre de Louis Braille*, 63-65.

Het is hier niet de plaats om uitvoerig in te gaan op het ontstaan van het brailleschrift.¹⁹ Wel is het van belang vast te stellen dat de bijzondere betekenis van de uitvinding van Braille spoedig werd erkend en dat veel blindeninstituten het schrift vanaf de publicatie van de verbeterde methode in 1837, inclusief het muziekschrift, ook daadwerkelijk invoerden. Minstens zo belangrijk is echter de constatering dat dit niet onmiddellijk gebeurde ter vervanging van alle andere systemen. Het reliëfschrift in Romeinse letters, waarvan inmiddels verschillende varianten voorhanden waren, bleef, ook in Parijs, in gebruik. In het Duitse taalgebied bleef het ‘prikschrift’ van Klein, Knie en Funk, het puntsgewijs doorprikken van reguliere lettervormen in spiegelschrift, in zwang.²⁰ In Engeland waren verschillende reliëfsystemen, veelal een sterke vereenvoudiging van gewone letters, in roulatie. Het bekendst waren de systemen van Gall, Alston, Fry en Moon.²¹ Daarnaast hadden Lucas en Frère stenosystemen ontwikkeld.

Vooral het Moonschrift is van belang, omdat het voor laat-blinden gemakkelijker te leren zou zijn dan braille en als zodanig nog jaren in gebruik bleef. In Nederland werd het Moonschrift vanaf 1860 gepropageerd vanuit de Rotterdamse christelijke Werkinrichting voor Behoeftige Blinden, niet in de laatste plaats omdat William Moon nagenoeg uitsluitend bijbelteksten liet drukken en onder die voorwaarde zelfs de drukpersen schonk.²² In de Verenigde Staten werd naast verschillende Romeinse reliëfsystemen ook een aangepaste versie van het braille gebruikt. De diversiteit aan schriftsystemen had alles te maken met het feit dat veel instituten hun eigen methoden hadden ontwikkeld. Van de ene op de andere dag overstappen stuitte op zowel praktische en financiële als psychologische barrières. Men moet hier echter ook een onderscheid maken tussen lezen en schrijven.

Meervoudige alfabetisering

Op het Amsterdamse Instituut raakte het brailleschrift spoedig ingeburgerd. Directeur J.J. Alberda rapporteerde in 1843 aan het bestuur: ‘Voor het schrijven gebruiken wij het puntschrift van Braille, voormalig kweekeling en thans onderwijzer aan het Instituut van Blinden te Parijs. De kweekelingen leeren zoodanig schrift leezen, voor zij tot het schrijven van hetzelfde overgaan, waardoor zij naderhand in staat zijn zelve de fouten die door hen mogten gemaakt worden op te merken. Ook dit schrift, waaraan wij zooveel waarde hechten omdat het hun in staat stelt nategaan wat zij hebben geschreven, waardoor zij

19 Zie daarvoor: Henri, *La vie et l'oeuvre de Louis Braille*.

20 U. Benke, ‘Die Schrift der Blinden. Entstehung, Entwicklung, Zukunft’, in: Drave & Mehls, 200 *Jahre Blindenbildung in Deutschland*, 51-63.

21 Phillips, *The Blind in British Society*, 72-84.

22 A. van Hulsten, ‘Voor wie des daags de zon niet schijnt ...’ 125 jaar Rotterdams blindenwerk, *particuliere zorg – maatschappelijke integratie* (Rotterdam: SHPR 1984) 44-51; W. Moon, *Vereenvoudigd stelsel van verheven schriften ten gebruike van blinden* (Rotterdam: Werkinrichting voor hulpbehoevende blinden 1875).

alzo onder elkander en zonder behulp van zienden kunnen correspondeeren, is genoegzaam bekend'.²³ Het is duidelijk dat het braille vooral werd beschouwd als een schrijfsysteem voor blinden, dat wil zeggen om zelf notities te maken en voor onderlinge communicatie. Voor het leesonderwijs waren nog voornamelijk leerboekjes in Romeinse hoogdrukletters in gebruik. Een belangrijke reden hiervoor was dat deze op de eigen Instituutspers gedrukt konden worden. Men zou dus kunnen spreken van een meervoudige alfabetisering.

Voor het drukken van eigen leesboeken werd nog in 1850 een nieuwe hoogdrukpers aangeschaft. De lettertypen werden, na een vergelijking met die uit Wenen, van het Parijse instituut betrokken.²⁴ In tegenstelling tot wat wel is gesuggereerd werd hier niet zozeer een 'kans gemist' om over te stappen op braille.²⁵ Ook in Parijs werden Romeins reliëf en braille naast elkaar gebruikt, al is het wél zo dat vanwege een intern conflict het vernieuwende braille niet naar de buitenwereld werd gepropageerd.²⁶ In de internationale context zou een volledige overstap op braille in Amsterdam in 1850 echter een revolutionaire daad zijn geweest. Op de meeste instituten werden nog gedurende de hele negentiende eeuw verschillende methoden naast elkaar gebruikt. Het ging bij het schrijven zowel om braille als om vlakschrift en bij het lezen zowel om Romeinse als om aangepaste lettertekens en braille. Tegelijkertijd met de Amsterdamse renovatie van de traditionele hoogdrukpers in 1850 werden bij de firma Schütz in Zeist ook vijftig stuks zinken brailletafels besteld, 'niet alleen ten dienste in het Instituut, maar met het doel tevens, om aan de kweekelingen, bij hun ontslag, daarvan een exemplaar ten geschenke te kunnen geven'.²⁷

Gedurende de daarop volgende decennia bleef het meervoudige alfabetiseringsstelsel in Amsterdam gehandhaafd. Johan Hendrik Meijer, die in 1875 directeur van het Instituut was geworden, schafte zowel vernieuwde brailleschrijftafels bij zijn collega Philibert in Brussel aan als verbeterde Foucaultschrijfmachines bij zijn collega Levitte in Parijs.²⁸ De Foucault was een primitief soort typemachine, waarmee met behulp van carbonpapier uit punten samengestelde letters, zoals toegepast bij de hedendaagse matrixprinter, konden worden afgedrukt. Dit schrift kon dus door blinden worden gebruikt om aan zienden te schrijven, maar ze konden het zelf niet teruglezen. In dezelfde tijd dat Meijer met succes de braillecommissie van het Parijse congres in 1878 voorzat prijkten op het rooster van het Instituut nog steeds lessen in verschillende vlakschriftmethoden als die van Foucault, Guldberg, Hebold en Klein.²⁹ In-

23 'Rapport van den Heer Alberda', 9 januari 1843. *Archief Visio*: map 'Rapporten en statistieken 1832-1846'.

24 *Verslag IOB over de jaren 1849-1851*, 21.

25 C. Frijters, *Lezen gaat ongezien. Honderd jaar leetuurvoorziening aan blinden en slechtzienden en de rol van de Nederlandsche Blindenbibliotheek daarbij* ('s-Gravenhage 1987) 44.

26 Henri, *La vie et l'oeuvre de Louis Braille*, 69-75.

27 *Verslag IOB over de jaren 1849-1851*, 22.

28 *Verslag IOB over de jaren 1858-1878*, 24-26.

29 *Verslag IOB over de jaren 1878-1883*, Bijlage D.

middels kregen de kwekelingen die na hun leertijd het Instituut verlieten zowel een Foucault-toestel voor vlakschrift als een brailleschrijftafel mee.³⁰

Brailleschrift en gevaar voor isolement

Het streven naar alfabetisering van blinden was geen absoluut gegeven. De Amsterdamse arts H.M. Duparc, die zichzelf met zijn boek uit 1853 toch presenteerde als een vernieuwer van de blindenzorg, vond lezen en schrijven voor een blinde uit de handwerkstand maar van betrekkelijk belang: ‘ja, ik meen, dat zelfs het lezen en schrijven voor de toekomst van den onvermogenen blinde slechts een ondergeschikt nut aanbiedt bij de zeldzame gelegenheid toch, die hij tot schrijven heeft, en bij de wegens hunnen bijzonderen vorm en letter hem slechts schaars ten dienste staande boeken, tot lezing waarvan hem zelfs ook nog weinig tijd rest’.³¹ Duparcs mening over het belang van lezen werd zeker niet gedeeld op het Instituut, maar wat betreft de schaarste aan boeken, zowel in hoogdrukletter als in braille, had hij gelijk. Onder de onvoorwaardelijke pleitbezorgers van alfabetisering waren maar weinig echte tegenstanders van het braille, behalve natuurlijk degenen die er slechts een concurrent voor hun eigen systeem in zagen, zoals William Moon. In het Duitstalige gebied vonden Klein, en veel pedagogen met hem, dat blinden geen ‘geheimschrift’ moesten gebruiken, maar hetzelfde schrift als zienden. Overwegingen van morele controle speelden hierbij een rol.³²

Het dominante standpunt was dat het braille weliswaar superieur was aan alle andere reliëfschriften, maar dat blinden zich er niet uitsluitend op moesten richten vanwege het gevaar van isolement. In Nederland meende de gepensioneerde, blinde majoor P.A. Serraris, die zelf een vlakschrifttoestel had ontworpen, in 1881: ‘Het ingevoerde prikschrift (BRAILLE-systeem), dat zij geleerd hebben, sluit hen van maatschappelijken omgang in dit opzicht uit, het ontcijferen [door zienden, jv] toch vordert te veel tijd’.³³ Directeur Meijer in 1879: ‘Te Amsterdam, te Berlijn en elders, waar den langeren duur van de cursus dit mogelijk maakt, leert men den kwekelingen eerst den bekenden gewonen lettervorm der zienden lezen en onderwijst men hun daarna het Brailleschrift. Op deze wijze blijven zij met de ziende wereld in verband en zijn zij later in den blinden kring geene vreemdelingen’.³⁴

De moeizame schriftelijke communicatie van de zijde van de blinden met zienden zorgde ervoor dat tot in het begin van de twintigste eeuw vlakschrift-

30 J.H. Meijer, *Iets over blindenonderwijs* (Haarlem: Tjeenk Willink 1879). Overdruk uit *Eigen Haard* 5 (1879) 460-462, 465-469, 480-482. Hier 467.

31 H.M. Duparc, *De blinden-verzorging benevens de middelen tot hare verbetering* (Amsterdam: Gebrs Diederichs 1853) 65.

32 Benke, ‘Die Schrift der Blinden’, 55-56.

33 P.A. Serraris, *Blindenarbeid* (Utrecht: Beijers 1881) 34.

34 Meijer, *Iets over blindenonderwijs*, 467.

systemen werden onderwezen. Ook toen het Instituut tot Onderwijs van Blinden in 1893 bij het lezen volledig overschakelde op braille en spoedig ook de drukkerij daartoe werd aangepast, bleven verschillende vlakschriftsystemen als vanzelfsprekend in zwang. Op de lesroosters overtrof het aantal lessuren in vlakschrift, juist vanwege de moeilijkheidsgraad, het aantal braillelessen. In de jaren negentig werd het Deense Guldborg, een cursiefschrift waarbij de bewegingslijn van de hand werd geleid door een liniaal met een verschuifbaar plaatje, het meeste toegepast. Kort na 1900 werd dit systeem verdrongen door het Duitse Hebold. Dit schrijftoestel bestond uit een liniaal met een perforatie van rechthoekjes, waarvan de opstaande zijden in het midden waren voorzien van een inkeping ter oriëntatie.³⁵ Met deze bewerkte liniaal konden weliswaar uitsluitend op de rechthoek gebaseerde hoofdletters worden geschreven, maar het is door zijn eenvoud waarschijnlijk het meest praktische toestel voor vlakschrift dat ooit is ontworpen. Hebold werd op het Instituut tot diep in de jaren twintig van de twintigste eeuw toegepast.

Kort voor 1900 begon de opmars van typemachines als de Remington en de goedkopere Simplex. Handschrift en machineschrift werden naast elkaar geleerd, maar na verloop van tijd werd het machineschrift belangrijker. Het typemachineschrift was ook voor blinden betrekkelijk eenvoudig te leren en was veel sneller en accurater dan welk handschrift ook. Zolang typemachines echter nog betrekkelijk duur waren kreeg ook het handschrift veel aandacht.³⁶ Ook het schrijven van braille werd in de loop van de jaren negentig steeds meer gemechaniseerd. Een grote vooruitgang bleek de kleine en handzame Hall Braille Writer, een Amerikaanse vinding die vanaf 1900 vanuit Nederland door een blinde instructeur in verschillende Europese landen werd geïntroduceerd.³⁷ Naast de Hall verscheen spoedig de iets goedkopere Picht van Duitse makelij.³⁸

Einde schaarste braillelectuur

Het Parijse congres van 1878 bracht de internationale doorbraak van het braillesysteem, maar betekende dus allerminst, dat er nu een soort monopolie was gevestigd. Directeur Meijer had een belangrijke rol gespeeld bij de doorbraak, maar ook hij beschouwde het brailleschrift in de eerste plaats als een middel voor de onderlinge communicatie van de blinden. Dat de drukkerij van zijn eigen Instituut nog tot 1893 uitsluitend de hoogdrukletter bleef hanteren is eerder geïnterpreteerd als het gevolg van Meijers veronderstelde halfslachtige houding: enerzijds was hij een voorstander van het braille, anderzijds was de bestaande drukkerij voor hoogdruk nog lang niet afgeschreven.³⁹ Bovendien

35 H.J. Lenderink, *Het blindenwezen in en buiten Nederland* (Amsterdam: Gosler 1904) 46-47.

36 *Verslag IOB over de jaren 1908-1913*, 28.

37 Lenderink, *Blindenwezen*, 50. De auteur noemt helaas geen naam.

38 *Verslag IOB over de jaren 1908-1913*, 28.

39 Frijters, *Lezen gaat ongezien*, 51-54.

zou Meijers centrale positie in de Nederlandse blindenzorg de brailleactiviteiten ernstig hebben vertraagd. Deze voorstelling van zaken lijkt voort te komen uit een oordeel achteraf, dat wordt gekleurd door het aanzien dat het braillesysteem in de twintigste eeuw zou verwerven, een ontwikkeling die Meijer echter niet kon voorzien.⁴⁰ Het argument van een ‘nog lang niet afgeschreven’ drukkerij lijkt moeilijk houdbaar. Ten eerste was de gerenoveerde pers inmiddels ook al weer bijna dertig jaar oud en ten tweede had het Instituut in dezelfde periode binnen korte tijd de financiering rond voor een kapitaal nieuwbouwpand midden in Amsterdam (1885). Veel waarschijnlijker in deze kwestie is dat de prioriteiten anders lagen dan men achteraf misschien zou denken. In deze periode stond op het Instituut de vakopleiding centraal. Het lezen van braille- zowel als hoogdrukboeken werd eerder beschouwd als een vorm van ontspanning.

Het grootste probleem was het krappe aanbod van brailleliteratuur. Meijer motiveerde de lessen in Frans en Duits, ook voor de kwekelingen uit de werkmansstand, vooral vanwege de beschikbaarheid van veel meer lectuur in die talen, al moesten de boeken dan elders worden geleend.⁴¹ Het katholieke blindeninstituut in Grave, opgericht in 1859, beschikte sinds 1868 weliswaar over een eenvoudige brailledrukkerij, maar daarop werden voornamelijk schoolboeken en kerkgezangen voor eigen gebruik geproduceerd.⁴² Het drukken van boeken in kleine oplagen voor de beperkte markt van Nederlandse blinden was kostbaar. De oplossing was dat vrijwilligers allerlei literatuur handmatig in braille prikten. Het prikken zelf was echter een tijdrovend proces en bovendien duurde het enige tijd voordat er voldoende vrijwilligers het brailleschrift beheersten en op een enigszins gecoördineerde wijze een permanente stroom van brailleboeken afleverden.

Waar Meijer nog aarzelde hakte zijn opvolger Hendrik Jacob Lenderink (1846-1922) de knoop echter door. Bij het begin van het schooljaar in 1892 werd bij het lezen uitsluitend nog braille gebruikt, ‘daar het leeren lezen in den hoogdruk letter te tijdrovend werd geacht. De hoogdruk letter leverde weinig praktisch nut op, hetgeen vooral uitkwam na het verlaten van het Instituut, door het totaal gemis van literatuur in hoogdruk, zoodat zeker ieder zal toejuichen, dat de “Braille-methode” nu voor goed, van de aanvangsklasse af, is ingevoerd’.⁴³ Terwijl het ten tijde van de hoogdruk jaren kostte om de kwekelingen te leren lezen, aldus Lenderink, was die tijd met de invoering van het braille nu tot enkele maanden bekort. Instituutsonderwijzer E. Eggelte had een cursus braille voor beginners samengesteld. De gewonnen tijd kon nu aan andere dingen worden besteed.

⁴⁰ In de betreffende passages ontbreekt bij Frijters elke bronvermelding.

⁴¹ *Verslag IOB over de jaren 1883-1888*, 15-16.

⁴² Frijters, *Lezen gaat ongezien*, 50; zie tevens B. Janssen, *Van reglette tot diskette. 125 Jaar brailledrukkerij en 75 jaar Bibliotheek Le Sage ten Broek* (Nijmegen: Stichting Bibliotheek Le Sage ten Broek 1994).

⁴³ *Verslag IOB over de jaren 1888-1893*, 16-17. Zie ook Lenderink, *Blindenwezen*, 28.

Uit Lenderinks woorden valt op te maken dat het inmiddels ruim beschikbare aantal brailletitels een belangrijk gewicht in de schaal legde voor de algehele overstap. In een regelmatig tempo werd de lijst door ‘overprikkende’ vrijwilligsters aangevuld. De Instituutsbibliotheek beschikte in januari 1892 over een zeventigtal titels in handgeprikt braille, verdeeld over 134 banden, en nog eens vijf gedrukte titels in het Frans en Duits. Het ging hierbij naast enkele geschiedwerken voornamelijk om belletrische en divertissement. De Instituutsbibliotheek groeide in 1898 tot zeshonderd en in 1903 tot duizend delen.⁴⁴ De bibliotheek beschikte in 1893 ook al over enkele Franse en Duitse tijdschriften in braille ‘voor de leerlingen der hogere klassen’, terwijl in hetzelfde jaar werd gestart met de uitgave van een eigen tijdschrift *De Blindenvriend*.⁴⁵ Dit ‘aangename en nuttige’ tijdschrift was bedoeld voor de oud-kwekelingen en voornamelijk gevuld met korte artikelen ten behoeve van de algemene ontwikkeling, reisverhalen en dergelijke. Wie zich geen abonnement kon veroorloven kon een beroep doen op de Vereeniging tot Verbetering van het Lot der Blinden die onder zijn donateurs steunabonnees wierf. Dezen kregen in ruil daarvoor een versie in zwartdruk. *De Blindenvriend* werd gezet, gedrukt en gebonden op de eigen drukkerij die was omgebouwd voor braille. Naast het tijdschrift werden daarop voornamelijk schoolboeken voor eigen gebruik geproduceerd, te beginnen met leerboeken voor Frans en Duits, samengesteld door Lenderink zelf.⁴⁶ Vooral de eigen productie van schoolboeken in braille betekende een enorme winst, omdat ze een veel snellere opname van de leerstof mogelijk maakten.

Nederlandsche Blindenbibliotheek

Het gebruik van het brailleschrift drong langzamerhand ook buiten de blindeninstituten door. In dit verband deed vooral de Haagse aristocraat Gualtherus Johannes Kolff (1846-1917) van zich spreken.⁴⁷ Kolff, die een zwak gestel had, liep bij een gezondheidskuur in Baden Baden in 1866 een oogontsteking op waardoor hij uiteindelijk aan beide ogen blind werd. Later verloor hij ook nog zijn gehoor. Na in Frankrijk braille te hebben geleerd wijdde hij de rest van zijn leven grotendeels aan de belangen van de blinden, waarbij hij door zijn initiatieven, organisatorische gaven en kalme optreden een zeer gerespecteerde positie verwierf. Zijn hele leven werd hij terzijde gestaan door zijn ongehuwde zus Henriëtte Kolff (1835-1927), die zich ook zelfstandig voor de blinden inzette. Twee initiatieven van Kolff verdienen bijzondere aandacht, te weten het

⁴⁴ *Verslag IOB over de jaren 1893-1898*, 23; *idem 1898-1903*, 13.

⁴⁵ *Verslag IOB over de jaren 1888-1893*, 23-24.

⁴⁶ *Verslag IOB over de jaren 1893-1898*, 21-22.

⁴⁷ Over Kolff zie: Lenderink, *Blindenwezen*, 192-193; Frijters, *Lezen gaat ongezien*, hoofdstuk 3; P.W. Klein, m.m.v. M.A.V. Klein-Meijer, *De Stichting Blindenhulp 1899-1999. Een patroon van verandering* (Den Haag: Stichting Blindenhulp 1999) hoofdstuk III.

opzetten van de Nederlandse Blindenbibliotheek en de oprichting van de Nederlandse Blindenbond.

In 1887 bezocht Kolff met zijn zus de drie jaar eerder opgerichte braillebibliotheek in Parijs. Dit bracht hem op het idee zijn eigen braillecollectie uit te breiden en open te stellen voor anderen. Uitbreiding moest vooral plaatsvinden door de medewerking van vrijwilligers die over veel vrije tijd beschikten en bereid waren het brailleschrift te leren. De pionier in Nederland op dit gebied was de Tielse weduwe C.J.Q. Noteboom, die vanaf ongeveer 1880 jaarlijks een door haar overgeprikt boekwerk aan het Instituut tot Onderwijs van Blinden schonk. Broer en zus Kolff wierven brailleersters, eerst in hun eigen kennissenkring en vervolgens ook via advertenties. Ze wisten zo een kader te scheppen voor een permanente stroom van brailleboeken. Omdat sommige ‘prikdames’ ook voor het Instituut werkten kwam Kolff al spoedig in contact met directeur Meijer, die in zijn hoedanigheid als secretaris van de Vereeniging tot Verbetering van het Lot der Blinden via dit kanaal eveneens het braileren kon propagieren, ‘ofschoon dit nu strikt genomen buiten onze “Vereeniging” omgaat’.⁴⁸ In 1890 liet Meijer een korte handleiding drukken en kon hij melding maken van de medewerking van ‘vele van de aanzienlijkste dames’ in elf gemeenten.⁴⁹ Drie jaar later noemde directeur Lenderink de namen van veertig dames en één heer die boeken in braille kopieerden.⁵⁰

Op 1 januari 1891 werd de Nederlandsche Blindenbibliotheek formeel door de Kolffs in het leven geroepen als particuliere stichting in Den Haag. In de grote steden werden leeskringen gevormd, die ook probeerden het zelf lezen te stimuleren door voorleesbijeenkomsten. De doelstelling van de Nederlandsche Blindenbibliotheek luidde: ‘De bevordering der intellectueele belangen der blinden in Nederland en daarbuiten’.⁵¹ In vergelijking met de bibliotheek van het Instituut omvatte de catalogus van de Blindenbibliotheek meer serieuze literatuur, geschiedschrijving, essayistiek en ook wetenschappelijke werken. Natuurlijk speelde de leeftijd van de leners een rol, maar er was ook een meer essentieel verschil. De Blindenbibliotheek was een onderneming van blinden zelf. Het was het eerste door blinden gedomineerde publieke initiatief in Nederland.

De bibliotheek van het Instituut tot Onderwijs van Blinden was grotendeels ontstaan uit in dankbaarheid aanvaarde lectuur, die de smaak van de eerste prikdamen als mevrouw Noteboom, mevrouw Van Anrooij en mejuffrouw Hoek weerspiegelde. De opbouw van de Blindenbibliotheek daarentegen was onder leiding van Kolff meer van bovenaf gecoördineerd, niet alleen om overlappingen te voorkomen maar ook om enige invloed uit te kunnen oefenen op de keuze van te braileren werken. Bovendien had de bibliotheek blinde mede-

48 *Jaarverslag van de Vereeniging tot Verbetering van het Lot der Blinden over 1889*, 13.

49 *Jaarverslag van de Vereeniging tot Verbetering van het Lot der Blinden over 1890*, 9.

50 *Verslag IOB over de jaren 1888-1893*, 28-29.

51 Frijters, *Lezen gaat ongezien*, 66.

werkers als N.M. Schild, die boeken van de vooraanstaande Britse historicus Th.B. Macaulay en handboeken voor natuurkunde en scheikunde uit gebrailleerd Engels vertaalde.⁵² De Blindenbibliotheek probeerde te voldoen aan de intellectuele behoefte van lezers die meer wilden dan alleen ontspanning en ‘schoone werken’.

Van het aantal lezers moet men zich overigens niet te veel voorstellen. In 1903 telde *De Blindenvriend* tweehonderd abonnees. De geletterdheid van de blinden was nog steeds niet groot. Volgens de volkstelling van 1889 had slechts 21 procent van de Nederlandse blinden het voor hen bestemde onderwijs genoten of genoot dat nog. In 1909 was dat percentage iets gestegen naar 24,3.⁵³ De vijfenzeventig procent die geen speciaal onderwijs hadden genoten waren praktisch analfabeet. Dit is opmerkelijk in een periode waarin aan het analfabetisme van het ziende deel van de Nederlandse bevolking feitelijk een einde kwam. In de loop van de twintigste eeuw zou de achterstand, mede door het braille, worden ingelopen.

Het braille maakte voor het eerst onderlinge correspondentie tussen blinden mogelijk. Het schiep daarmee een voorwaarde voor de ontwikkeling van een groepsidentiteit. Voor Nederland zijn hiervan tot de jaren negentig van de negentiende eeuw nauwelijks sporen te vinden. Pas het beschikbaar komen van allerlei geschriften in braille aan het einde van de negentiende eeuw maakte gedrukte kennis op grote schaal toegankelijk en het uitwisselen van gedachten daarover mogelijk. Het was dan ook niet alleen de uitvinding van het brailleschrift die de intellectuele integratie van de blinden opstuwde, maar vooral de beschikbaarheid van voldoende geschriften in braille. Ten eerste waren verbeterde druktechnieken van belang. Zo maakte de uitvinding van de ‘tussenpundruk’ het dubbelzijdig bedrukken van braillebladen mogelijk. Dit betekende een halvering van de benodigde hoeveelheid papier. Ten tweede ging het om een efficiënt distributiesysteem in de vorm van blindenbibliotheeken en leeskringen.

Epiloog

Kolffs Blindenbibliotheek fungeerde in eerste instantie als een contactpunt voor blinde intellectuelen, die zich vervolgens ook met maatschappelijke vraagstukken gingen bezighouden. ‘Uit de gewoonte nu van enkelen der lezers – eenige avonden in het jaar bijeen te komen, werd, op voorstel van den heer KOLFF, de “Nederlandsche Blindenbond” geboren’.⁵⁴ De vroege Nederlandse Blindenbond is door verschillende auteurs afgeschilderd als louter een gezellig-

52 Lenderink, *Blindenwezen*, 200.

53 *Uitkomsten van de zevende tienjaarlijkse volkstelling in het Koninkrijk der Nederlanden op den 31sten December 1889* (’s-Gravenhage: Van Weelden en Mingelen 1891) 120-121; *idem over 1909* (’s-Gravenhage: Gebrs. Belinfante 1911) 345.

54 Lenderink, *Blindenwezen*, 193.

heidsvereniging van beter gesitueerde en ontwikkelde blinden. De mededelingen van oprichter Kolff over de genoeglijke bijeenkomsten gaven daar ook wel aanleiding toe.⁵⁵ Toch lijkt deze typering de werkelijke betekenis van de bond tekort te doen. Ten eerste bemoeide de bond zich al spoedig met materiële steunverlening in de vorm van de Stichting Blindenhulp. Ten tweede mag het belang van de informele bijeenkomsten, vaak nauwelijks te onderscheiden van de brailleleeskringen, voor de scholing en kadervorming van actieve blinden niet worden onderschat.

Hoewel de geschiedenis van de Nederlandse Blindenbond nog moet worden geschreven mag men aannemen, dat met de uitbreiding van het ledental en de oprichting van plaatselijke 'blindenkringen' vanaf 1898, de bond, als zoveel andere negentiende-eeuwse genootschappen, een functie kreeg in de intellectuele en sociale vorming van leergierige jongeren uit de lagere standen. Veel van de jongere leden van de bond waren ex-kwekelingen van het Instituut tot Onderwijs van Blinden.⁵⁶ In een situatie waarin er, in tegenstelling tot bijvoorbeeld in Engeland en Duitsland, nog geen voortgezet onderwijs voor blinden bestond, schiepen de leeskringen en de bond de mogelijkheid voor onderling contact, intellectuele ontwikkeling en de vorming van een groepsidentiteit. Misschien was het niet de bedoeling geweest van Kolff en zijn vrienden van het eerste uur, maar ze hadden wel een gelegenheid geschapen, waarin de passieve aanvaarding van traditionele verhoudingen kon omslaan in een zelfbewuste verwerping daarvan. Zeker sloot de bewustwording van georganiseerde blinden in zake hun benarde maatschappelijke positie ook aan bij de actualiteit, waarin hervormingsgezinde partijen en vakverenigingen een factor van betekenis begonnen te worden. Kort na 1900 zou de blindenbond radicaliseren en, op den duur met succes, de gunst van de liefdadigheid verwerpen voor het recht op sociale zekerheid. In dit proces speelde de alfabetisering van blinden middels het brailleschrift een cruciale rol.

Jozef Vos, Onderzoekinstituut voor Geschiedenis en Cultuur, Universiteit Utrecht
 jozef.vos@let.uu.nl

⁵⁵ G.J. Kolff, 't Blinden-element in het Blindenwezen', *Tijdschrift voor Armeenzorg* 4 (1903) 141-142.

⁵⁶ J. van den Berg, *Blinden: mensen als iedereen. Een opmerkelijk levensverhaal* (Wageningen: Zomer en Keuning 1977) passim.